

Wariantywność nazwisk ewangelików w Zagórowie i okolicy na podstawie ksiąg chrztu z lat 1843–1856. Zmiany w zakresie spółgłosek

Błażej Osowski

Uniwersytet Karola w Pradze

ORCID: 0000-0002-4226-1378

Variation in the Surnames of Evangelical Christians in Zagórow and the Surrounding Area on the Basis of Baptismal Registers from 1843 to 1856. Variation in Consonants

ABSTRACT: The aim of the article is to analyze surnames in terms of their variants in order to determine whether the onymic system was stabilized in this respect and what its nature was. The analyzed material comes from the civil registry records of Zagórow (Słupca district) from the years 1843–1856. Their author was Father Karol Orive. The variants of surnames are primarily determined by the mutual influence of the Polish and German languages. The text examines graphic and phonetic variants. The examined onymic system was based mainly on the

principles of the German language with an admixture of Polish; however, it was not fully stable, which is reflected in the existence of variants and rare types. In line with German orthography, [č] was written as *tsch*, [š] as *sch*, while such changes as replacing *th* with *t*, removing double letters and making sonority and voicelessness visible were influenced by Polish. The instability of the system resulting from the competition between the two languages in question can be seen in the use of the letter *z* to denote [c] or [z] and the trouble with the notation [š].

KEYWORDS: onomastics; surnames; German surnames; Polonization; graphic variants; phonetic variants.

CONFLICT OF INTERESTS STATEMENT: The author declares that there were no conflicts of interest in this study.

AUTHOR'S CONTRIBUTION: The author assumes sole responsibility for: preparing the research concept of the article, the way it is presented, developing the method, collecting and analyzing data, formulating conclusions, and editing the final version of the manuscript.

1. Wprowadzenie

Współcześnie Zagórow to niewielkie miasto gminne liczące 2755 mieszkańców (gmina: 8491 mieszkańców) w powiecie słupeckim we wschodniej części województwa wielkopolskiego [Polska w liczbach]. Podczas Narodowego Spisu Powszechnego w 2021 roku 83,53% mieszkańców gminy zadeklarowało przynależność do Kościoła rzymskokatolickiego, 0,15% – Świadków Jehowy, 1,2% nie należało do żadnego wyznania, a 14,77% odmówiło odpowiedzi na pytanie o wyznanie. Z kolei 99,66% wszystkich ankietowanych deklaruje polską identyfikację narodowo-etniczną¹. W przeszłości obraz etniczno-konfesyjny miasta i okolicy przedstawiał się zgoła inaczej. Od około 1750 roku rozwija się w Zagórowie osada żydowska [Słowiński 2007: 19–22]. Również w XVIII wieku rozpoczyna się osadnictwo ołęderskie, a po drugim rozbiórze Polski – kolonizacja fryderycjańska. Obok Polaków żyją na tym terenie Niemcy i Żydzi, przedstawiciele religii rzymskokatolickiej, ewangelickiej i mojżeszowej, użytkownicy języka polskiego, niemieckiego, hebrajskiego, co potwierdzają miejscowe księgi metrykalne. Zakładać także można obecność wariantów² dialektalnych, jidysz, a po powstaniu Królestwa Kongresowego – narastający wpływ rosyjskiego. Tę etniczną, językową i religijną mozaikę niszczy druga wojna światowa. Społeczność żydowska niemal w całości zostaje unicestwiona, a ewangelicka – usunięta i deportowana do Niemiec w roku 1945. Warto zatem przyjrzeć się, jak języki tych społeczności interferowały w przeszłości. Danych do tego dostarczają m.in. XIX-wieczne księgi stanu cywilnego. Ze względu na objętość tekstu przedmiotem zainteresowania w niniejszej pracy są nazwiska ewangelików, których pisownia odbija właściwości ortografii niemieckiej, polskich adaptacji oraz wymowy gwarowej.

2. Ewangelicy w Zagórowie i okolicy

Najpierw należy jednak przedstawić pokrótce genezę obecności ewangelików na badanym terenie. Upowszechnienie się ewangelicyzmu w okolicach Zagórowa nastąpiło w XVIII wieku, kiedy to licznie przybywający osadnicy, głównie

1 *Przynależność wyznaniowa – dane NSP 2021 dla kraju i jednostek podziału terytorialnego. Tablice w formacie XLSX i Przynależność narodowo-etniczna – dane NSP 2021 dla kraju i jednostek podziału terytorialnego. Tablice w formacie XLSX* [GUS].

2 Wariantywność w tym artykule rozumiem jako różne realizacje formalne tego samego nazwiska, nawiązując tym samym do koncepcji Adama Heinza, który istotę wariacji widział w zwielokrotnieniu „danej jednostki systemowej, która [...] pojawia się w postaciach różnych, lecz ekwiwalentnych, jeśli chodzi o istotę owej jednostki” [Heinz 1974: 139].

niemieccy, byli przeważnie luteranami³. W 1718 roku przybywa ze Śląska 14 niemieckich rodzin, którym dziedzic niedalekiego Trąbczyna wydzierżawia leśne tereny i ugory. W 1746 Paweł i Katarzyna Prusimscy, właściciele dóbr w Trąbczynie, wyznaczają miejsce pod Trąbczyńskie Luźne Stare Olędry i Trąbczyńskie Luźne Olędry (obecnie Łazińsk Pierwszy i Drugi), gdzie osadzają się niemieccy chłopci wyznania luteranckiego. Następnie Prusimscy zakładają kolejną osadę – Łukomskie Olędry – według prawa olęderskiego. Wieś powstała w latach 1754–1767 i zasiedlona została osadnikami wyznania luteranckiego i katolickiego, pochodzenia niemieckiego i polskiego. W latach 1746–1789 powstają dzisiejsze wsie: Bukowe, Imielno, Huta Łukomska, Myszakówek, których ludność była wyznaniowo i etnicznie mieszana. W podobnym okresie powstają Łazy Olędry (dziś Łazy), w których osadzono polskich chłopów uwolnionych z pańszczyzny i przeniesionych na prawo olęderskie. Ostatnią wsią lokowaną na tymże prawie była Koszelewska Łąka zasiedlona niemieckimi, ewangelickimi osadnikami z Pomorza Zachodniego.

Po trzecim rozbiore Polski w 1796 roku książę pruski Friedrich Ludwig Hohenlohe-Ingelfingen przejmuje na własność włości zagórowskie przynależne dotąd do klasztoru cysterskiego w Łądzie; rozpoczyna się napływ kolonistów niemieckich na byłe tereny leśne, nieurodzajne piaski i mokradła nadwarciańskie niechętnie zasiedlane przez ludność polską. Książę sprowadza osadników z Niemiec (często z obszarów daleko położonych od Polski). Wokół Zagórowa powstają po 1804 roku niemal w całości niemieckie Olchowo (Sophiental), Mały Las (Ludwigslust), Tarszewo (Friedrichsfeld), Michalinów Oleśnicki (Emilienheim), Zalesie (Adolfsberg), Augustynów (Augustinhof), Anielewo (Ingelfingen), Chruściki (Adelhof). W tym czasie przybywali osadnicy z Dolnego Śląska, w przeważającej większości ewangelicy. Ponadto założono jeszcze wsie Święcia (Schwentz) i kolonię Wrąbczyn – koloniści pochodzili z Marchii Brandenburskiej i Pomorza, a wielu z nich w latach 1806–1818 przeniosło się do Prus Wschodnich.

Początkowo posługę osadnikom ewangelickim zapewniali pastory z Wrzeszni, Grodzca, Konina i Żychlina. W 1829 roku wszczęto starania, by w Kopojnie wybudować kościół ewangelicki; nie doszły one jednak do skutku ze względu na śmierć sponsora. W 1836 roku, gdy gmina ewangelicka liczyła 2937 dusz, rozpoczęto starania o świątynię w Zagórowie, co doprowadziło do założenia tam w 1843 filiału. (W tym czasie liczba ewangelików znacząco wzrosła i w 1841 roku

3 Historia ewangelików zagórowskich na podstawie [Grzonkowski 2024: 35–41; Kowalski 2024: 58–65; Słowiński 2024: 6–8].

wynosiła 3924). Samodzielna parafia powstała w 1856 roku, a w 1882 oddano do użytku budynek kościoła przy ulicy Konińskiej w Zagórowie.

3. Materiał

Wyodrębnione księgi kościoła ewangelickiego prowadzone były w języku polskim od powstania filiału w Zagórowie, tj. od 1843 roku, do upadku powstania styczniowego w 1864. Dalej następuje kilkunastoletnia przerwa i w latach 1876–1882 dokumenty te spisywane są już w języku rosyjskim. W pierwszym ze wzmiankowanych okresów mamy do czynienia z trzema pastorami podpisującymi akta: ks. Karol Orive 1843–1856 (był jednocześnie proboszczem w Grodźcu), ks. Wilhelm Winkler 1856–1860, ks. E[ugeniusz]⁴ Biedermann 1860–1865. Ze względu na pochodzenie wiernych w większości przypadków noszą oni nazwiska niemieckie lub zniemczone.

Przedmiotem analizy niniejszego artykułu są akta urodzeń sygnowane przez Karola Orive, czyli pochodzące z pierwszego podokresu⁵. Jest ich łącznie 1907 – liczba taka umożliwia wyprowadzenie wiarygodnych wniosków.

W aktach urodzeń odnotowywano datę spisania aktu, dane zgłaszającego i świadków (imię, nazwisko, profesję, miejsce zamieszkania, wiek), datę obrzędu chrztu, dane matki (imię, nazwisko panięskie, wiek, stan cywilny w przypadku panien, wdów lub inne informacje, gdy zachodziło podejrzenie, że małżonek matki nie jest ojcem dziecka), imię dziecka oraz dane rodziców chrzestnych / świadków (imię i nazwisko, w przypadku kobiet niekiedy także nazwisko panięskie). Struktura poszczególnych aktów mogła się zmieniać i zawierać tylko niektóre z wyżej wymienionych elementów.

4. Cel artykułu

Akta metrykalne, w tym urodzeń, są swoistą kroniką życia małych społeczności. Dostarczają cennych informacji o tym, jak dana wspólnota funkcjonowała. W przypadku grup wewnętrznie zróżnicowanych, a z taką mamy do czynienia w XIX wieku w Zagórowie i okolicy, analizowane dokumenty są także świadectwem kontaktów między poszczególnymi językami i kulturami. Celem artykułu jest analiza nazwisk pojawiających się w zagórowskich aktach chrztów

4 Pełne imię nie pojawia się w aktach. Inicjał rozwinięto za: Grzonkowski 2024: 40.

5 Badane dokumenty spisane są w trzech księgach 1843–1845, 1845–1851, 1851–1859 znajdujących się w Archiwum Państwowym w Poznaniu – Oddział w Koninie. Pierwszy tom ma wymiary 22 × 38 cm, pozostałe – 24 × 38 cm. Korzystam z ich wersji zdigitalizowanej udostępnionej na stronie szukajwarchiwach.gov.pl.

spisywanych przez ks. Karola Orive w okresie 1843–1856 pod kątem wariantywności⁶ cech konsonantycznych, by na tej podstawie ustalić, czy system onimiczny w tym zakresie był ustabilizowany i jaki miał charakter. W niniejszym tekście analizie poddano zjawiska graficzne i fonetyczne.

Do analizy wybrano nazwiska, których nosiciele zidentyfikowano jako tożsamy. Wskazują na to dodatkowe, poza nazwiskiem, dane takie, jak: zawód (szczególnie gdy profesja była rzadka, np. kantor, nauczyciel), rzadkie imiona, związki rodzinne. Przykładowo formy nazwiska osoby zgłaszającej akt narodzin *Balke* (rok 1848) i *Balk* (rok 1849) można uznać za warianty, ponieważ w obu aktach ojciec ma na imię Karol, mieszkał w Pyzdrach, był kominiarzem, a jego żoną i matką dziecka była Anna Schulz.

5. Wariantywność nazwisk zagórowskich w XIX wieku

W XVIII wieku upowszechnił się w języku oficjalnym i urzędowym dwuelementowy system identyfikacji osób (imię i nazwisko) i jednocześnie utrwał się zwyczaj dziedziczenia drugiego składnika nazwy osobowej⁷. Od początku XIX wieku posiadanie nazwiska stało się obowiązkowe i zalecano utrzymanie jego stabilności, jednak zdarzało się zapisywanie nazwiska tej samej osoby w różnych odmianach. Mogło być to spowodowane niezdecydowaniem lub nie wiedzą osoby podającej dane, zaburzonym słuchem fonematycznym skryptora, brakiem wykształcenia, cechami regionalnymi, chęcią „poprawienia” nazwiska.

Źródłem wariantywności jest także zderzenie się dwóch systemów językowych – polskiego i niemieckiego. Ewangelicy mieszkający w Zagórowie i okolicy pochodzili w większości z terenów niemieckojęzycznych. Na przełomie XIX i XX wieku tylko 5% luteran mieszkających na wsiach i 14% żyjących w miastach deklarowało jako swój język ojczysty polszczyznę [Stegner 1989: 302]. Można przyjąć, że podobne proporcje – lub jeszcze mniej korzystne dla polszczyzny – panowały wcześniej, w okresie spisywania analizowanych akt. Niemniej, jak opisano powyżej, część ewangelików była Polakami. Ponadto księgi parafialne w Królestwie Polskim do 1868 roku prowadzono po polsku, tak więc spisujący je pastorzy musieli wykazać się znajomością tego języka [Stegner 1989: 305].

Ciągi wariantów, np. *Braeunig* 1 // *Braunig* 1 // *Brauning* 1 // *Bräunig* 1 // *Breunig* 1, dzieł według zidentyfikowanych zjawisk: fonetycznych, graficznych,

6 W materiale zauważyć można także wariantywność cechującą poszczególnych pisarzy, np. u ks. Orive mamy *Schweitz* 9 // *Schwetz* 3 // *Schwez* 1 // *Schwietz* 1 // *Szwaic* 3 // *Szweiz* 1 (liczby przy nazwiskach oznaczają liczbę poświadczeń), u ks. Winklera tylko wariant spolonizowany *Szwejc* 3, a u ks. Biedermanna – ponownie formę pierwotną, niemiecką *Schweitz* 5. Tego typu zróżnicowanie będzie przedmiotem osobnego studium.

7 Informacje w niniejszym akapicie na podstawie [Raszewska-Klimas 2015: 170–171].

morfologicznych, leksykalnych. Wariant najliczniejszy często pokrywa się z etymologicznie pierwotnym, np. *Böhm* 7 // *Behm* 2 // z *Bemków* 2, lecz nie zawsze tak jest, np. *Bitner* 2 // *Bittner* 7 // *Bütner* 1 // *Bytner* 2, podczas gdy formą wyjściową jest *Büttner* 2. Zasadniczo staram się określić różnice między wariantami w planie synchronicznym, gdyż chodzi o ukazanie, jak na kształt nazwisk wpływał pisarz, nie zaś jak forma nazwiska ewoluowała w systemie. Dlatego też formę *Kalisz* z dwoma poświadczeniami należy uznać za wtórną wobec dominującej *Kalisch* z siedmioma. Jeśli potrzebne jest ustalenie formy pierwotnej, sięgam do kilku źródeł, m.in. DFD, Nazwiska w Polsce.

6. Zjawiska o charakterze graficznym

W wielu przypadkach trudno określić, czy zmiana graficzna dotyczy tylko zapisu, czy niesie za sobą także różnicę w wymowie. Można jednak przyjąć, że ze zmianami czysto graficznymi mamy do czynienia w przypadku **usunięcia podwojonej litery**⁸, np. *Büttner* 2 > *Bütner* 1, *Cellmer* 22 > *Celmer* 22, *Dikoff* 22 > *Dikof* 3, *Gerlaff* 1 > *Gerlaf* 1, *Gerloff* 9 > *Gerlof* 7, *Gleissner* 4 > *Gleisner* 37, *Gotlib* 1 > *Gotlibów* 1, *Hellwing* 1 > *Helwing* 1, *Herrlemann* 2 > *Herlemann* 29, *Kanwischer* 43 > *Kanwischer* 83, *Kannwiszer* 2 > *Kanwiszer* 13, *Klatt* 4 > *Klat* 2, *Klemm* 32 > *Klem* 13, *Knakfuss* 1 > *Knakfus* 6, *Kottke* 5 > *Kotke* 5, *Kreiss* 7 > *Kreis* 4, *Kussman* 3 > *Kusmann* 1, *Loppach* 8 > *Lopach* 4, *Meissner* 41 > *Meisner* 2, *Matthai* 1 > *Mathai* 2, *Matthes* 2 > *Mathes* 7, *Nachtigall* 5 > *Nachtigal* 6, *Ritthammer* 13 > *Rithamer* 8 > *Ritzamor* 2, *Strauss* 35 > *Straus* 36, *Wittke* 5 > *Witke* 13, *Zellmer* 101 > *Zelmer* 6. Seryjnie zmianę tego typu obserwować można w nazwiskach z częstką *-mann*, np. *Altmann* 12 > *Altman* 1, *Bellermann* 8 > *Bellerman* 2, *Graumann* 7 > *Grauman* 2, *Heilemann* 2 > *Heileman* 1, *Heilmann* 59 > *Heilman* 7, *Herrlemann* 2 > *Herleman* 4, *Hoffmann* 48 > *Hoffman* 8, *Kicmann* 1 > *Kicman* 2, *Kitzmann* 35 > *Kitzman* 5, *Kupmann* 2 > *Kupman* 1, *Lachmann* 1 > *Lachman* 1, *Lehmann* 16 > *Lehman* 1, *Najmann* 9 > *Najman* 5, *Neumann* 91 > *Neuman* 12, *Ortmann* 10 > *Ortman* 1, *Rajmann* 4 > *Rajman* 1, *Reimann* 3 > *Reiman* 3, *Rennemann* 4 > *Renneman* 1, *Silbermann* 16 > *Silberman* 4, *Wolfmann* 14 > *Wolfman* 7.

Zaliczyć tu także należy zmianę *chh* > *h*. Choć wyjściowa grupa zawiera dwie różne litery, to jednak ich wartość fonetyczna jest tożsama [x], np. *Buchholz* 8 > *Bucholz* 1, z *Bucholców* 1, *Eichhorst* 4 > *Eichorst* 63 > *Eicharst* 1.

Usuwanie geminaty jest objawem polonizacji nazwisk niemieckich zgodnie z polskim zwyczajem wymawianiowym. O postępie polonizacji świadczy

8 Podwojone konsonanty w języku niemieckim są częściowo relewantne (wskazują m.in. na iloczasy poprzedzającej samogłoski). W polszczyźnie nie mają tej funkcji i dlatego są usuwane [por. Lica 2020: 49].

fakt, że w przypadku niektórych nazwisk dochodzi do zrównania liczby form uproszczonych i pierwotnych lub przewagi tych pierwszych (np. *Cellmer* – *Celmer*, *Kottke* – *Kotke*, *Strauss* – *Straus*; *Eichorst*, *Gleisner*, *Herlemann*, *Kanwischer*, *Kanwiszer*, *Knakfus*, *Mathes*, *Witke*). Nie dotyczy to nazwisk z *-mann*, w których przypadku najprawdopodobniej oddziałuje wzór rzeczownika pospolitego *der Mann*. Usuwanie podwojonych spółgłosek obok pomijania *h* przy spółgłoskach (zwłaszcza w zbitce *th*, o czym niżej) wymienia Ewa Nowak jako ważny proces polonizacji nazwisk niemieckich w Poznaniu [Nowak 2012: 135].

Przeciwnie zjawisko, tj. **podwajanie litery**, uznaje się za przejaw germanizacji nazwisk. Przykładów tego typu w materiale jest mniej: *Beker* 23 > *Bekker* 5, *Betke* 7 > *Bettke* 3, *Beuter* 7 > *Beutter* 5, *Bilefeld* 1 > *Billefeld* 1, *Böse* 37 > *Bösse* 3, *Feifer* 30 > *Feiffer* 12, *Fifer* 1 > *Fiffer* 1, *Grunwald* 2 > *Grunnwald* 1, *Henke* 88 > *Hencke* 1, *Hermann* 10 > *Herrmann* 6, *Huft* 8 > *Hufft* 1, *Kasner* 1 > *Kassner* 6, *Kitke* 26 > *Kittke* 15, *Klemstein* 15 > *Klemmstein* 7, *Lipeld* 1 > *Lippeld* 1, *Lipelt* 40 > *Lippelt* 7, *Makus* 10 > *Makkus* 3, *Mike* 4 > *Mikke* 16, *Moser* 29 > *Mosser* 1, *Müke* 2 > *Mükke* 5, *Redlich* 43 > *Redllich* 1, *Repnak* 49 > *Reppnak* 1, *Schlese* 60 > *Schlesse* 4, *Szmyt* 1 > *Szmytt* 1, *Schröter* 47 > *Schrötter* 3, *Verworn* 4 > *Verworrn* 1, *Wiesner* 37 > *Wiessner* 1, *Wolf* 5 > *Wolff* 1, *Ziegeldorf* 24 > *z Ziegeldoffów* 1. Tylko *Kassner*, *Mikke* i *Mükke* są wariantami liczbieńszymi niż formy z jedną spółgłoską.

Graficzny charakter ma także **mieszanie znaków h – ch**, np. *Buchholz* 8 > *Buhholz* 1, *Gihrike* 1 > *Gichrke* 1, *Hoch* 31 > *Höh* 1, *Schmechel* 90 > *Schmeihel* 1, *Szmechel* 6 > *Szmehel* 1. Zmiany zapisu rozpatrywać można jako efekt tendencji do ekonomizacji wysiłku, ponieważ zmiana przebiega w kierunku *ch* > *h*; pomimo tego formy uproszczone są sporadyczne.

Zjawiskiem graficznym jest także **uwidocznienie bezdźwięczności**. Litery odpowiadające spółgłoskom dźwięcznym w wygłosie lub w grupie spółgłoskowej zastępowane są odpowiednikami notującymi głoski bezdźwięczne. Przykłady zjawiska w wygłosie są liczne i często o liczbie poświadczeń zbliżonej do formy wyjściowej (*Feg* 3 > *Fek* 5, *Hajd* 1 > *Hajt* 2, *Haug* 4 > *Hauk* 8, *Hund* 8 > *Hunt* 9, *Markward* 1 > *z Markwartów* 1, *Niewald* 2 > *Niewalt* 1, *Rachow* 14 > *Rachof* 2, *Tews* 6 > *Tefs* 2, *Wentzlaw* 1 > *Wentzlaf* 1, *Wentzlaff* 2 oraz *Wentzlow* 1 > *Wentzlof* 1, *Wild* 8 > *Wilt* 4, *Wildt* 4). Zmiana w śródgłosowej grupie spółgłoskowej pojawiła się tylko dwa razy: *Rodke* 1 > *Rottke* 38, *Rudkowski* 1 > *Rutkowski* 1.

Przeciwnym zjawiskiem jest **uwidocznienie dźwięczności** głosek zapisywanych przez litery oznaczające spółgłoski bezdźwięczne. Zachodzi ono między samogłoskami (*Böse* 37 > *Böze* 4, *Fikus* 2 > *Figus* 1, *Glaser* 3 > *Gla-zer* 1, *Kifer* 8 > *Kiwer* 2, *Krause* 14 > *Krauze* 3, *Lopach* 4 > *Lobach* 2, *Moser* 29 > *Mozer* 2, *Poszycki* 48 > *Porzycka* 1, *Prifer* 1 > *Priwer* 1, *Schlese* 60 > *Sleze* 2) lub w sąsiedztwie płynnej: *Geisler* 5 > *Geizler* 1, *Gleisner* 37 > *Gleizner* 12, *Kroll* 3 >

Grohl 1, Israel 3 > Izrael 1, Wiesner 37 > Wiezner 5. Udźwięczniane jest także nagłosowe [s-] przed samogłoską, co oddaje pisownia Saleski 4 > Zaleski 2, Siwert 3 > Zywert 2.

Mamy także w materiale **przykłady „udźwięcznienia graficznego”**. Polega ono na wprowadzaniu na oznaczenie głoski bezdźwięcznej litery odpowiadającej wariantowi dźwięcznemu. Ze względu na uwarunkowania fonotaktyczne (grupa spółgłoskowa lub wygłos) nie zmienia to wymowy, np. *Eichhorst* 4, *Eicharst* 1 > *Eichharzt* 1, *Genske* 1 > *Genzke* 1, *Gerlaf* 1 > *Gerlaw* 1, *Gerlof* 7 > *Gerlow* 2, *Köpke* 13 > z *Köbków* 1, *Lipelt* 40 > *Lipeld* 1, *Lüttke* 2 > z *Liedków* 1, *Repsch* 4 > *Rebsch* 2, *Schmidtke* 2 > *Szmidke* 1.

Osobną grupę zabiegów graficznych stanowią **wariantywne notacje poszczególnych głosek**. Część z nich została omówiona już powyżej. Pozostałe to:

- **oznaczanie głoski [c]** przez polskie *c* lub niemieckie *z*, *tz*, wyjątkowo *ts*, *ctz*, np. *Caft* 6 // *Zaft* 12, *Caidler* 1 // *Cejdler* 4 // *Zeidler* 37, *Cerbe* 12 // *Zerbe* 7, *Ciegeldorf* 3 // *Ziegeldorf* 24, *Cigelsdorf* 1 // *Zigelsdorf* 1, *Gecinger* 10 // *Getzinger* 4 // *Gezinger* 3, *Heince* 1 // *Heintze* 3 // *Heinze* 1, *Hinze* 4 // *Hintze* 4, *Hercog* 1 // *Hertzog* 3 // *Herzog* 34, *Janecka* 2 // *Janetzka* 2, *Kintzel* 5 // *Kinzel* 1, *Kicmann* 1 // *Kitzmann* 35, *Kicman* 2 // *Kitzman* 5, *Kurtzweg* 14 // *Kurzweg* 7, *Lorentz* 13 // *Lorenz* 6, *Petzke* 35 // *Petske* 1 // *Piecke* 3, *Schmaltz* 2 // *Schmalz* 7, *Schnitzer* 35 // *Schnizer* 1 // *Sznyder* 2, *Schultz* 42 // *Schulz* 231 // *Szulc* 13, *Schwartz* 23 // *Schwarz* 10, *Szwartz* 4 // *Szwarz* 1, *Szwarcholz* 1 (!) // *Schwarzholz* 4, *Schwetz* 3 // *Schwez* 1 // *Szwaic* 1 // *Szweiz* 1, *Sterzenbecher* 1 // *Stürzenbecher* 4 // *Stürzenbecher* 1 // *Stürzenbecher* 18 // *Styrcenbecher* 1, *Stenzel* 1 // *Sztencel* 1, *Strautz* 1 // *Strauz* 2. Wyjątkowo zdarzyło się oznaczenie [c] przez *ctz*, co uznać należy za wynik kontaminacji zasad grafii polskiej i niemieckiej (*Schuctz* 1 // *Schutz* 4, *Schüctz* 1 // *Schütz* 57). Ciekawy przypadek stanowią zapisy nazwisk *Cellmer* 22 // *Zellmer* 101, *Celmer* 22 // *Zelmer* 6, *Ciehlke* 1 // *Ziehlke* 5, ponieważ są to nazwiska od słowiańskich imion złożonych z pierwszym elementem *žel-* typu *Želimir* czy *Želibor* [DFD]. Formy z literą *z* są wynikiem germanizacji nazw słowiańskich i pierwotnie miały wartość fonetyczną [z], wtórnie natomiast zaczęto wymawiać je zgodnie z zasadami niemieckiej ortografii jako [c], co zaświadczały formy spolonizowane z tą literą. Jeszcze innym przypadkiem są formy *Militz* 21 > *Milic* 3, w których *c* // *tz* może odpowiadać zarówno [c], jak i [č]. Na drugą ewentualność wskazują zapisy z późniejszego okresu, które sporządził ks. Winkler stosujący pisownię *Militsch* 2 // *Milicz* 29.
- **Oznaczanie głoski [č]** przez polskie *cz* lub niemieckie *ttsch*, wyjątkowo *c*: *Barcz* 3 // *Bartsch* 5, *Gucz* 1 // *Gutsch* 44, *Gucze* 1 // *Gutsche* 5, *Maczke* 1 //

Matschke 1, *Schwirczke* 2 // *Schwirtschke* 1 // *Schwirzke*. Większość wymienionych powyżej nazwisk ma pochodzenie słowiańskie (*Bartsch* < *Bartolomej*, *Bartoloměj* lub *Bartłomiej* [DFD], *Gutsch* < m.in. **Godislav*, **Godimir*; **Chotislav*, **Chotěmir*, **Chotěgost*; **Gostislav*, **Gostirad*, *Gostimer* [DFD], *Maczke* < *Maczek*, *Schwirczke* < *Świerczek*), co każe postawić pytanie, która forma (polska czy niemiecka) jest pierwotna. Jeśli dane liczbowe jednoznacznie wskazują formę dominującą, to ją uznano za pierwotną. Z reguły są to nazwiska w pisowni niemieckiej, co zgadzałyoby się z faktami historycznymi: nazwiska tego typu charakterystyczne były dla Pomorza, a więc obszaru z niemieckojęzyczną administracją. W zapisie *Schwirzke* dziwić może użycie litery *c* na oznaczenie [č]. Wynikać to może z trudności artykulacyjnej [rčk] lub zarejestrowania mazurzenia (zatem [šřircek], nie [śřircek]), którego ślady w Wielkopolsce wschodniej są potwierdzone.

- **Oznaczanie głoski [f]** przez *f* lub *v*: *Falk* 26 // *Valk* 1, *Fek* 5 // *Veck* 5, *Ferworn* 6 // *Verworn* 4, *Fogel* 3 // *Vogel* 5. Jak widać, pisarz nie był zdecydowany w oznaczaniu głoski [f], zapisy z *f* i *v* mają podobne liczby poświadczeń. Jedynie *Falk* dominuje nad *Valk*, być może przez skojarzenie z *der Falke* 'sokół'.
- **Oznaczanie głoski [k]** przez *k* lub *ck* (oba rozwiązania spotykane w języku niemieckim, pierwsze w polskim), np. *Becker* 3 // *Beker* 23, *Fek* 5 // *Veck* 5, *Goscke* 1 // *Goski* 1, *Heck* 4 // *Hek* 27, *Jaenicke* 10 // *Jaenike* 2, *Mike* 4 // *Mücke* 2 // *Müke* 2, *Munk* 20 // *Munck* 1, rzadziej przez *ch* lub *g* w wygłosie *Belich* 2 // *Belig* 1, *Böhlich* 1 // *Böhlig* 1, *Genschen* 1 // *Genske* 1, *Kranich* 22 // *Kranig* 2, *Nörlich* 1 // *Nörlig* 1.
- **Oznaczanie połączeń [ks] i [kv]**. Wymienione grupy spółgłoskowe notowane mogą być zgodnie z ortografią polską jako *ks* i *kw* lub niemiecką *x* i *qu*: *Miks* 1 // *Mix* 2, *Kwast* 28 // *Quast* 3, *Markward* 1 // *Marquard* 1.
- **Oznaczanie głoski [š]** przez niemieckie *s* (w grupach *sp*, *st*), *sch*, *sh*, *ss*, *ssch* i polskie *sz*: *Bensch* 1 // z *Benszów* 1, *Drescher* 25 // *Dresser* 2 // *Dreszer* 1, *Henschel* 19 // *Henshel* 1 // *Henszel* 5, *Hirsch* 86 // *Hirsh* 1 // *Hirsz* 5, *Kalisch* 7 // *Kalisz* 2, *Kannewischer* 9 // *Kannewiszer* 1, *Kannwischer* 43 // *Kannwiszer* 2, *Kanwischer* 83 // *Kanwiszer* 13, *Kaschube* 1 // *Kaszube* 4, *Kusch* 1 // *Kuss* 5, *Kussmann* 3 // *Kuszmann* 1, *Rasch* 82 // *Rash* 1 // *Rassch* 1, *Schachtschneider* 20 // *Schachtsznajder* 2 // *Schachtszneder* 1 // *Szachtschneider* 2 // *Schachtsznejder* 3 // *Szachtsznajder* 2, *Scherle* 10 // *Szerle* 1, *Schief* 3 // *Szief* 1, *Schiwe* 27 // *Sziver* 1, *Schiller* 7 // *Szyller* 1, *Schindler* 13 // *Szyndler* 1, *Schmidt* 38 // *Szmidt* 2, *Schmidtke* 2 //

Szmidke 1, *Schmiedemeyer* 12 // *Szmiedemeyer* 4, *Schnitzer* 35 // *Sznitzer* 1, *Schönwald* 67 // *Szenwald* 1, *Schönfisch* 63 // *Szenfisz* 1, *Schor* 2 // *Szor* 1, *Schorak* 1 // *Szchorak* 1 // *Szorak* 2, *Schurak* 5 // *Szurak* 2, *Schreiber* 36 // *Szreiber* 1, *Schröter* 47 // *Szröter* 1, *Schultz* 42 // *Szultz* 27, *Schulz* 231 // *Szulz* 17, *Schütz* 57 // *Szütz* 10, *Schwartz* 23 // *Szwartz* 4, *Schwarz* 10 // *Szwarz* 1, *Schwarzholz* 4 // *Szwarcholz* 1, *Schwebs* 7 // *Szwebs* 4, *Schwirzke* 3 // *Szwirś* 1, *Sperling* 11 // *Szperling* 12, *Spring* 6 // *Szpring* 2, *Stange* 20 // *Sztange* 16, *Stanke* 1 // *Sztanke* 2, *Stark* 47 // *Sztark* 42, *Steinbart* 15 // *Sztainbart* 1, *Steinke* 39 // *Szteinke* 1, *Stenzel* 1 // *Sztencel* 1, *Stürzenbecher* 18 // *Sztürzenbecher* 5, *Täschner* 26 // *Täszner* 5, *Teschner* 21 // *Teszner* 4, *Tesner* 1, *Welsch* 3 // *Welsz* 2. W łańcuchu form *Goschke* 19 // *Goscke* 1 // *Goski* 1 // *Goszke* 5 // *Gorzki* 1 mamy więcej wariantów graficznych, bo poza wymienionymi już *s* // *sch* // *sz* jeszcze rz. W przypadku kilku nazwisk ze zmianą *sch* > *s* istnieć może wątpliwość, czy litery notują [š] czy [ś], np. *Schlese* 60 > *Sleze* 2, *Schlesse* 4 > *Slesse* 1, *Schmechel* 91 > *Smochel* 2. Jak widać, w przypadku oznaczania głoski [š] istniała duża wariantywność. Najczęściej stosowano *sch*, ale też inne warianty niemieckie czy polski dwuznak *sz*. Raz, w nazwisku *Szchorak*, doszło do nałożenia się na siebie obu możliwości, z kolei w formach *Schachtsznajder*, *Schachtszneder*, *Schachtsznejder*, *Szachtsznajder* zastosowano równocześnie polski i niemiecki zwyczaj pisowniany dla oznaczenia tożsamego dźwięku.

- **Oznaczanie głoski [ś].** W tym zakresie brak całkowitej pewności, czy zapisy odpowiadają głosce [ś] czy [š]. Mamy zatem pojedyncze przypadki stosowania *s* i *sz* (*Makus* 10 // *Makusz* 1, jeśli przyjmiemy, że nazwisko wymawiano [Makuś], a nie [Makuš]), *Smigelski* 1 // *Szmigelski* 1, *Smigielski* 4 // *Szmiigielski* 8 (za nagłosowym [ś-] przemawiają zasady fonotaktyczne, za nagłosowym [š-] – zapis oraz forma wyjściowa nazwiska, tj. *Schmechel*). W parach *Szwebs* 4 // *Szwebś* 1, *Strauch* 6 // *Strauś* 2 nie można całkowicie rozstrzygnąć, czy wygłosowe *ś* odpowiada głosce [ś], czy mamy jedynie do czynienia z manierą graficzną – ozdobnym zapisywaniem *s* z kreską. Ostatnim przykładem w tej grupie jest *Świądrowski* 1 oraz *Swendrowski* 1, gdzie doszło do germanizacji zapisu nazwiska słowiańskiego.
- **Oznaczanie głoski [t]** przez *t*, *dt*, *d*: *Arndt* 23 // *Arnt* 9, *Berndt* 11 // *Bernt* 38, *Eberhard* 1 // *Eberhardt* 1, *Hund* 8 // *Hundt* 3, *Marquard* 1 // *Marquardt* 1, *Mund* 36 // *Mundt* 13 // *Munt* 4, *Schmidt* 38 // *Schmit* 2, *Wegendt* 1 // *Wegent* 5, *Wendt* 1 // *Went* 1. Mieszaniu liter *t* i *d* sprzyja pozycja w wygłosie i wynikające stąd ubezdźwięcznienie. Barbara

Czopek-Kopciuch uznaje pisownię kompilacyjną *dt* za przejaw mieszania [d] i [t] [Czopek-Kopciuch 2004: 76].

- **Oznaczanie głoski [v]** przez *v* i *w*: *Grave* 1 // *Gräwe* 1, *Schiwe* 27 // *Szi-ver* 1, *Vervorn* 1 // *Verworn* 4, *Volter* 1 // *Wolter* 71. Przeważają warianty z *w*.
- Jeśli chodzi o procesy polonizacyjne w badanym materiale, to trzeba stwierdzić, że repertuar cech był typowy, np. w przypadku niemieckich nazwisk mieszkańców Kalisza XVI–XVIII wieku stwierdzono zjawiska podobne, tj. zapisywanie pojedyncze spółgłosek podwojonych, *sch* > *sz*, *rz* > *rc*, pomijanie *h*, *ck* > *k*, *kk*, ubezdźwięcznienia w wygłosie (rzadziej w śródgłosie) i udźwięcznienia w otoczeniu półotwartych [Jaracz 2001: 515–516].

7. Zjawiska o charakterze fonetyczno-graficznym

Wyróżniającą się grupą zjawisk są przykłady związane z miękkością spółgłoski.

Przeważają różnego rodzaju **palatalizacje**:

- [b] > [b̥], np. *Beker* 23 > *Bieker* 1, *Beling* 1 // *Bieling* 1;
- [g] > [g̥], np. *Gecinger* 10 > z *Giecingierów* 1, *Gering* 34 > *Giering* 7, *Ger-ryng* 3 > *Gieryng* 2;
- [x] > [x̥], np. *Schmechel* 90 > *Schmechiel* 1;
- [x] > [ś], np. *Kranich* 22 > *Kranish* 2, *Mönch* 4 > *Mösch* 1, *Redlich* 43 > *Redlisch* 1;
- [k] > [k̥], np. *Merke* 12 > *Merkie* 1;
- [l] > [l̥], *Klem* 13 > *Kliem* 29;
- [n] > [ñ], np. *Kanwischer* 83 > *Kańwischer* 1;
- [p] > [p̥], np. *Petzke* 35 > *Piecke* 3;
- [s] > [ś], np. *Straus* 36 > *Strauß* 2, *Tews* 6 > *Tewś* 1;
- [v] > [v̥], np. *Schwetz* 3 > *Schwietz* 1.

Depalatalizacje występują w materiale rzadziej:

- [b̥] > [b], np. *Rybicki* 2 > *Rybycki* 1;
- [g̥] > [g], np. *Smigielski* 4 > *Smigelski* 1, *Szmigielski* 8 > *Szmigelski* 1;
- [ñ] > [n], np. *Schnitzer* 35 > *Sznycer* 2;
- *rz* > *r*, np. *Drzewiecka*, *Drzewiecki* 33 > *Drewiecki* 1, *Grzeszczok* 1 > *Greszczok* 3;
- [v̥] > [v], np. *Świądrowski* 1 > *Swendroski* 1, *Swendrowski* 1.

Uogólniając, stwierdzić można, że zmiany w zakresie miękkości przebiegają w przeciwnych kierunkach: palatalizacje częściej zdarzają się w nazwiskach niemieckiego pochodzenia i świadczą o ich polonizacji, a depalatalizacje częściej występują w nazwiskach polskich i są przejawem ich germanizacji.

Rzadko pojawiają się **ubezdźwięcznienia**: *Grew* 2 > *Grefe* 1, *Schiewe* 37 > *Szief* 1.

Mieszanie głosek jako takie jest zjawiskiem dość częstym, przykłady poszczególnych typów są jednak pojedyncze. Nieznany językowi niemieckiemu dźwięk [ɥ] mieszano z [l], np. *Balk* 6 > *Balk* 1, *Bloch* 21 > *Bloch* 2, *Drewlo* 44 > *Drewło* 1, *Gerlow* 2 > *Gerłów* 1, *Waldowski* 1 > *Wałdowski* 1. Zmiana *ł* > *l* jest jednym z mechanizmów germanizacji nazwisk polskich [Czopek-Kopciuch 2004: 70], w naszym materiale kierunek jest odwrotny, co może świadczyć o polonizacji. Jako wynik kontaktu polsko-niemieckiego traktować należy zakłócenia w oznaczaniu głosek palatalnych, których nie ma w języku niemieckim [Czopek-Kopciuch 2004: 71 i nast.], por. *Radus* 12 // *Raduś* 2 // *Radziś* 1, *Radens* 3 // *Radenś* 1. Mieszane są też głoski zwarto-szczelinowe i szczelinowe (*Kończak* 1 > *Konszak* 2, *Poszycki* 48 > *Poszyski* 1, *Schwirzke* 3 > *Szwirś* 1 [por. Czopek-Kopciuch 2004: 72, 82–83]), zwarto-wybuchowe ze zwarto-szczelinowymi (*Cerecki* 3 – *Terecki* 1, *Götzinger* 3 – *Göttinger* 1, *Ritthammer* 13 > *Ritzamor* 2), zwarto-wybuchowe ze szczelinowymi (*Dykoř* 3 // z *Dyhořów* 1, *Kürbs* 1 // *Hürbs* 1, *Szmechel* 6, *Szmechel* 1 > *Szmekeł* 2) czy zębowe i dźwiękowe (*Fritz* 1 // *Fricz* 1)⁹. Dochodzi także do mieszania głosek sonornych, np. [m] // [n] (*Jumrich* 1 // *Junrich* 1, *Kanwischer* 83 > *Kamwischer* 1, *Klein* 6 > *Kleim* 1, *Rejmak* 2 > *Rejnak* 1, *Schaschtschneider* 20 > *Schlatschmeider* 1), [m] // [ń] (*Mewald* 2 > *Niewald* 2), [n] // [r] (*Mantej* 1 > *Martej* 1, *Markwart* 1 > *Markwant* 1, *Segert* 8 > *Segent* 1), [r] // [l], np. *Seeger* 1 // *Seegel* 1. W przypadku niektórych wymian brać należy także pod uwagę możliwość błędów pisowni lub odczytań, np. litery *n* – *r* w piśmie odręcznym mogą być do siebie podobne.

Niejasny jest status zapisów *Gorschke* 2 // *Goschke* 19 // *Goszke* 5. Czy pierwszy wariant wymawiano jako [Gorške] czy jak pozostałe [Goške]? Z jednej strony część badaczy uznaje zapis *rsch* dla oddania głosek [š, ž] za jeden ze sposobów niemczenia polskich nazwisk [Biolić 1997: 14]. Z drugiej jednak strony gwarom śląskim, z terenu których sprowadzano osadników w okolice Zagórowa, znana była frykatywna wymowa [ř]. W takim przypadku mielibyśmy do czynienia z próbą oddania wymowy [rř] przez zbitkę liter *rsch*.

Także w **dodawaniu h do spółgłosek** widzieć można zabieg graficzny, mający nadać nazwisku niemieckiego charakteru, lub zjawisko fonetyczne, tj. przydechową wymowę spółgłosek, zwłaszcza *t* [Czopek-Kopciuch 2004: 76]: *Bartel* 13 > *Barthel* 1, *Dikof* 3 > z *Dikhofów* 1, *Dikoff* 22 > *Dikhoff* 1, *Pulsfut* 3 > *Pulsfuth* 3, *Rithammer* 8 > *Rithhamer* 3. W materiale pojawia się także zabieg odwrotny, czyli usuwanie *h* po *t*, co uznać można za polonizację nazwisk: *Luther* 14 > *Luter* 15, *Manthei* 1 > *Mantej* 1, *Matthai* 1 > *Mattaj* 1, *Steinbarth* 3 > *Steinbart* 15.

9 Możliwe, że również *tz* odzwierciedla głoskę [č]. W takiej sytuacji mielibyśmy do czynienia z wariantami graficznymi.

Zjawiskiem fonetycznym uchwyconym w grafii są różnego rodzaju **uproszczenia grup spółgłoskowych**. Wahanie **-wski // -ski** typowe jest dla nazwisk polskich: *Abramoski* 20 < *Abramowski* 5, *Chmieleski* 1 < *Chmielewski* 1, *Krakowski* 3 > *Krakoski* 11, *Matuszewski* 13 > *Matuszeski* 4, *Sapikowski* 7 > *Sapikoski* 5, *Świądrowski* 1, *Swendrowski* 1 > *Swendroski* 1, *Waldowski* 1 > *Waldoski* 2. Usunięcie [f] nie było odczuwane jako zmiana istotna, gdyż jak widać, formy uproszczone *Abramoski*, *Krakoski*, *Sapikoski* są liczniejsze lub równie liczne jak formy z zachowaną grupą **-wsk-**. Co więcej, w przypadku pary *Swendrowski* – *Swendroski* zdarzyło się, że obie formy wystąpiły w jednym akcie.

Uproszczenie nagłosowego pf- > f- (*Pfeifer* 3 > *Feifer* 30, *Pfennig* 6 > *Fenige* 1, *Fenning* 1) jest typowe dla wschodnio-środkowo-niemieckiego. Charakter fonetyczny mają także **zapis wygłosowego -er jako -e**, np. *Caidler*, *Zeidler* 37 > *Cajdle* 1, *Glaser* 3 > *Glase* 6, *Silberman* 4 > *Silbaman* 1, czy **uproszczenia wygłosowej grupy spółgłoskowej**, np. *Bansert* 18 > *Banser* 3, *Gragert* 5 > *Grager* 1, *Kinast* 202 > *Kinas* 19¹⁰.

Pozostałe uproszczenia nie mają charakteru systemowego i mogą wynikać z indywidualnych cech wymowy lub okazjonalnych przejęzyczeń, np. *Altman* 1 > *Alman* 1, *Brauning* 1 > *Braunig*, *Grande* 15 > *Grade* 8, *Kamwischer* 1 > *Kamischer* 2, *Nörlich* 1 > *Nölich* 1, *Schaschtschneider* 20 > *Schachschneider* 1, *Schönwald* 67 > *Schöwald* 1, *Ziegeldorf* 24 > *z Ziegeldoffów* 1.

Wyjątkową parą jest *Abramowski* 5 // *Abrachamowski* 2, gdzie doszło do zaniku interwokalicznego [x]. Możliwe jest także wyrównanie do imion *Abram* i *Abraham*, tym bardziej że w Zagórowie istniała gmina żydowska.

Rzadziej niż upodobnienia i uproszczenia występowały w badanym materiale **dysymilacje i wstawne głoski** mające rozbić geminatę lub grupę spółgłoskową, np. *Fetter* 12 > *Felter* 1, *Klemmstein* 15 > *Klemenstein* 1, *Lemke* 3 > *Lempke* 3, *Littke* 1 > *Lipke* 1.

Wstawianie głosek jest zjawiskiem rzadszym. Odnotowano przykład dodania s w wyrazie złożonym (*Ziegeldorf* 24 > *Ziegelsdorf* 14), nieograniczonego t po r [Lica 2009: 145], np. *Feiffer* 12 > *Feiffert* 1, *Sege* 16 > *Segert* 8, *Sziver* 1 > *Sziwert* 1. Pojedyncze litery i głoski dodano także w nazwiskach *Kintzel* 5 > *Kintzelt* 1 (być może przez skojarzenie z niem. *das Zelt* 'namiot'), *Petzold* 14 > *Petzhold* 1, *Pulsfuth* 3 > *Pulsfurth* 2, *Wanke* 6 > *Wandke* 1.

10 Zanik t w wygłosowych grupach konsonantycznych dotyczyć może różnych połączeń, np. *ft*, *cht*, *rt* [por. Sudakiewicz 2003: 178].

Podsumowanie

Źródła wariantywności i kłopoty z analizą ewangelickich akt urodzeń z Zagórowa z lat 1843–1856 wynikają przede wszystkim z wzajemnego oddziaływania na siebie dwóch języków – niemieckiego i polskiego. Był to proces wielowiekowy – od średniowiecza po XIX wiek – i cały czas żywy ze względu na możliwości kontaktów przedstawicieli obu języków. Rodzime określenia słowiańskich mieszkańców ziem niemieckich na Pomorzu i Śląsku, skąd pochodziła część osadników w okolicach Zagórowa, adaptowane były do języka biorcy, o czym świadczą m.in. formy *Bartsch*, *Domke*, *Dalke*, *Kaszuba* // *Kaszube* // *Kaschube*, *Mike*, *Stenzel* // *Sztencel*¹¹. Nazwiska te w środowisku polskojęzycznym były wtórnie polonizowane. Rodzi się zatem pytanie, czy zmiany formy nazwiska zaszły w przeszłości i przyszły wraz z jego nosicielem, czy były wynikiem interferencji we wspólnocie zagórowskich ewangelików. Dotyczy to także nazwisk od imion obcojęzycznych, np. *Jahn* może być zdrobnieniem i skrótem od niemieckiego *Johannes* lub zgermanizowaną postacią polskiego *Jan*. Nazwisko *Kwast* / *Quast* może mieć motywację pomorską (por. polskie *chwast*) lub germańską według ortografii niderlandzkiej [DFD].

Wobec tego, że nazwisko mogło się pojawić w analizowanym materiale w kilku wariantach, powstaje pytanie o kierunek zmian. Czy *Kottke* (5 poświadczeń) to wynik germanizacji *Kotke* (również 5 poświadczeń), czy też *Kotke* powstał jako wynik polonizacji z *Kottke*? Zaburzenia w oznaczaniu dźwięczności przyczyniają się do problemu z ustaleniem, czy *Saleski* > *Zaleski* czy też *Zaleski* > *Saleski*.

Należy także zauważyć, że wariantywność niektórych nazwisk można eksplikować podwójnie – jako przemiany graficzne i fonetyczne na gruncie niemieckim, np. *Bittner* // *Büttner*, *Falk* // *Falke*, *Miller* // *Müller*, *Schultz* // *Schulz* [por. Lica 2009: 53, 77, 145, 196], lub polskim.

Oddziaływanie obu języków było obustronne, dlatego nie dziwi, że niemieckie nazwiska ewangelików zagórowskich wykazują cechy każdego z nich. Biorąc pod uwagę typy dominujące, można stwierdzić, że pomimo istnienia wariantów zgodnie z ortografią niemiecką oznaczano [č] przez *tsch*, [š] przez *sch*, z kolei zmiana *th* > *t*, usuwanie podwojonych liter, uwidacznianie dźwięczności i bezdźwięczności były wpływem polszczyzny. W oznaczaniu [f] przez *f* i *v* panowała równowaga; zwyczaj ten zgodny jest z ortografią niemiecką. Mamy więc do czynienia z klasyczną sytuacją pogranicza, na którym powstał mieszany system onimiczny, co znajduje odzwierciedlenie w grafii i fonetyce

11 Dzieje adaptacji do niemieckiego, a następnie do polskiego imion *Boncel*, *Stencel*, *Wencel* omawia Rymut [2003].

nazwisk zagórskich ewangelików. System ten opierał się głównie na zasadach języka niemieckiego z przymieszką polskich; nie był jednak w pełni stabilny, co przejawia się w istnieniu wariantywności oraz typów rzadkich, np. wariantów powstałych w wyniku podwajania liter, dodawania *h* do spółgłosek, depalatalizacji (zgodne z tendencjami języka niemieckiego) oraz palatalizacji (wpływy polskie). Rozchwianie systemu wynikające z konkurencji dwóch omawianych języków widać także w stosowaniu litery *z* oznaczającej [c] lub [z] oraz w kłopotach z notacją [ś].

Bibliografia

Źródła (wraz ze stosowanymi skrótami)

DFD: *Digitales Familiennamenwörterbuch Deutschlands*, <https://www.namenforschung.net/dfd/woerterbuch/liste/> [dostęp: 13 marca 2025].

Internetowy słownik nazwisk w Polsce, <https://nazwiska.ijppan.pl/> [dostęp: 13 marca 2025].

Literatura (wraz ze stosowanymi skrótami)

Biolik Maria (1997), *Germanizacja nazwisk polskich mieszkańców Węgorzewa w latach 1653–1853*, „Zeszyty Naukowe WSP w Olsztynie”, z. 7, „Prace Językoznawcze”, nr 1, s. 5–19.

Czopek-Kopciuch Barbara (2004), *Nazwiska polskie w Zagłębiu Ruhry*, Kraków.

Grzonkowski Bogdan (2024), *Ewangelicy na ziemi zagórskiej (wieku XVI do XXI)*, oprac. i do druku podała Katarzyna Połom, w: *Zerwane ogniwo. Ewangelicy na ziemi zagórskiej*, red. Mirosław Słowiński, Katarzyna Połom, Zagórow, s. 33–56.

GUS – Główny Urząd Statystyczny (2024), *Tablice z ostatecznymi danymi w zakresie przynależności narodowo-etnicznej, języka używanego w domu oraz przynależności do wyznania religijnego*, <https://tiny.pl/c4b4p> [dostęp: 13 marca 2025].

Heinz Adam (1974), *Pojęcie i rola wariantu językowego*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. 32, s. 137–157.

Jaracz Małgorzata (2001), *Nazwiska mieszkańców Kalisza od XVI do XVIII wieku*, Bydgoszcz.

Kowalski Przemysław (2024), *Osadnictwo olęderskie i kolonizacja pruska w okolicach Zagórowa w latach 1746–1806*, w: *Zerwane ogniwo. Ewangelicy na ziemi zagórskiej*, red. Mirosław Słowiński, Katarzyna Połom, Zagórow, s. 57–70.

Lica Zenon (2009), *Sposoby adaptacji nazwisk pomorskich genetycznie niemieckich w polszczyźnie*, Gdańsk.

- Lica Zenon (2020), *O niemieckich nazwiskach współczesnych Polaków*, Gdańsk.
- Nowak Ewa (2012), *Funkcjonowanie nazwisk pochodzenia niemieckiego w siedemnasto- i osiemnastowiecznych rejestrach poznańskich podatników czopowego. Świadeictwa polonizacji*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, t. 19, nr 1, s. 132–139.
- Polska w liczbach, <https://www.polskawliczbach.pl/Zagorow> [dostęp: 13 marca 2025].
- Raszewska-Klimas Agnieszka (2015), *Wariantywność dziewiętnastowiecznych nazwisk piotrkowian*, „Onomastica”, t. 59, s. 169–179.
- Rymut Kazimierz (2003), „Wencel, Stencel, Boncel” w polskiej antroponimii, w: tenże, *Szkice onomastyczne i historycznojęzykowe*, Kraków, s. 121–125.
- Słowiński Mirosław (2007), *Zagórów. Album miasta 1407–2007*, Warszawa.
- Słowiński Mirosław (2024), *Wprowadzenie*, w: *Zerwane ogniwo. Ewangelicy na ziemi zagórowskiej*, red. Mirosław Słowiński, Katarzyna Połom, Zagórów, s. 5–30.
- Stegner Tadeusz (1989), *Polonizacja Niemców-ewangelików w Królestwie Polskim 1815–1914*, „Przegląd Historyczny”, t. 80, nr 2, s. 301–315.
- Sudakiewicz Lidia B. (2003), *Polonizacja niemieckich nazwisk mieszkańców Złotowa i okolic (od 2. połowy XVI do 2. połowy XIX wieku)*, w: *Dzieje wsi pomorskiej. II Międzynarodowa Konferencja Naukowa*, red. Radosław Gaziński, A. Chłudziński, Dygowo–Szczecin, s. 171–180.

dr hab. Błażej Osowski, prof. UAM – Uniwersytet Karola w Pradze; zainteresowania badawcze: dialektologia współczesna i historyczna, sławistyka, słowotwórstwo, leksykografia, onomastyka.